

Սալադին, Գրիգոր Տղայ եւ Լեւոն Ա.

Պէճա էտ - Տին Ապու էլ - Միհասան Եուսուֆ, որ ծանօթ է նաեւ իբր Իպն Ռաֆիկ կամ Իպն Դէմիմ, մականանեալ Իպն Շէտտատ Գատի Հալէպի, որ եղած է Իմամ, Միւսլիմաններու Մեծ Գատի, ժամանակակից եւ մտերիմ Սուլթան Եուսուֆ Սալահ էտ - Տինի (Սալադին) եւ դրած է խիստ շահեկան կենսադրութիւն մը այդ Հայաստանցի Դին քաղաքէն Քիւրտի որդի, Խաչակրաց ակոյեանին: Այդ կենսադրութեան մէջ մենք կը հանդիպինք վկայութեանց Գրիգոր Տղայի եւ Լեւոն Ա.-ին՝ Կիլիկիոյ Թագաւորին ու Սալադինի յարաբերութեանց մասին, որոնք տարբեր կը ներկայացնեն ցարդ մեղի սլատմաւածէն:

Նախ ներկայացնեմ այդ վկայութիւնները, որոնց սլիտի կցեմ վերլուծումներս:

1) Գլուխ Ժէ.: «Սուլթանը Սիւրիա կը վերադառնայ»: 1)

« Իր սլարաութենէն վերջ Եդիպտոս դառնալով՝ Սալահ էտ - Տին հոն մնաց մինչ իր բանակը կը վերակազմէր, երբ, իմանալով Սիւրիոյ ծանր վիճակին մասին՝ վճռեց հոն վերադառնալ անհաւատներուն (Քրիստոնեաներուն) դէմ պատերազմելու համար: Այս ժամանակ զհսպան մը եկաւ Ղըլըճ Ասլանէն 2) բանակցելու համար խաղաղութեան եւ դաշնակցութեան դաշնադրի մը համար իր հետ, եւ Հայերէն դանգատելու: Ան անմիջապէս վճռեց արշաւել Իպն Լեւոնի (Ibn Laon) երկիրը եւ օդնել Ղըլըճ Ասլանի: Երբ ան Գարահիսար 3) հասաւ, հոն բանակեցաւ եւ Հալէպէն եկող ուժերուն հետ կըցաւ կապակցիլ, որոնք զրկւած էին ինքզինքնին անոր հրամանին տակ դնելու: Արդարեւ, Հալէպի հետ կնքւած դաշնադրութեան սլայման-

1) The Life of Saladin (1137 - 1193), London, 1897.

2) Իդ էտ - Տին Ղըլըճ Ասլան Բ. Ռումի Սելիուֆ Սուլթանը, որուն մայրաքաղաքն էր Իկոնիա (Գոնիա), որ իր երկիրը ընդարձակելէ վերջ, 1188-ին իր երկիրները իր տաք որդոց մէջ բաժնեց ու գահէն հրաժարեցաւ:

3) Ընդարձակ հովիտ մը Հալէպէն հիւսիս:

ներէն մին էր որ իրեն պէտք է հայթայթել զօրք, եթէ երբ եւիցէ ատեն անոնց պէտք ունենայ արչաւանքի համար: Այս զօրամասը իրեն միացաւ Նահր էլ - Ազրագի 4) զետեղերքներուն վրա, որ կը հոսի Պէհնէսարի եւ Հիւսն Մանսուրի միջեւ: Անցնելով այս գետը՝ ան յառաջացաւ դէպի Նահր էլ - Ասուատ 5), որ կը կազմէ Իպն Լեւոնի երկրին սահմանները, ուր ան դրաւեց բերդը 6) (Հայերէն), եւ հիմնադրեց ակերեց: Ասկէ վերջ թշնամին որոշ թիւով զերիներ յանձնեց իրեն իբր գին խաղաղութեան, որուն վրա Սուլթանը որոշեց քաշելը: (էջ 77 - 78)

Հոս յիշեաժ Իպն Լեւոնը Ռուբէն Բ. իշխանն է, տէր Կիլիկիոյ եւ թող Լեւոն Ա.-ին՝ Հայակիլիկիոյ իշխանին (1129 - 1137): Ռուբէն Բ. դահակալեց 1175 - 1186: Սալատինի այս արչաւանքին մասին մեր պատմաց քով կը պակսի ծանօթութիւն, իսկ Պէհնէս - Տինի ծանօթութիւնը բաւարար չըլլալէ զատ պակասաւոր ալ է, այսուհանդերձ որոշ է որ 1180-էն քիչ առաջ կատարեաժ են այս դէպքերը, ըստ որոնց Հայք կը պարտւին Սալատինէն ու բերդ մը կորսնցնելէ վերջ կը հաշտւին Սալատինի հետ կարգ մը մահմետական ղեւրիներ վերադարձնելով: Վկայութիւնը ցոյց կուտայ որ Հայակիլիկիոյ արեւելեան հարաւային սահմանն էր Գարա Սու (Սեւ Զուր), որ Եփրատին կիլիկեան մէկ ճիւղն է: Պէհնէս - Տին կըլլայ միակ վկայողը Սալատինի ի Հայակիլիկիա կատարած այս առաջին եւ ցարդ անձանօթ մնացած արչաւանքին:

2) Պէհնէս - Տին կը գրէ որ 1187-ին Մարտ ամսոյն Սալատին կը վճռէ յարձակիլ էլ - Քէրաքի վրա: «Հալէպէն եկող բանակը յապաղեցաւ ժամանակի մը համար, որովհետեւ անոնք Հաթատանի (Կիլիկիոյ) մէջ եղող Ֆրանկները կը նկատէին, որ երկիրն էր Իպն Լեւոնի»: (էջ 108)

Հոս յիշեաժ Իպն Լեւոնը Լեւոն իշխան Կիլիկիոյ Բ.-ն է կամ իբր թագաւոր ճանչցեաժ Ա.-ինը, որ իբր իշխանապետ զահ բարձրացաւ իր եղբոր Ռուբէն Բ.-ի տեղ 1186-ին եւ մինչեւ 1196 իշխանապետ ըլլալէ վերջ, թագաւոր եղաւ Գերմանիոյ կայսեր շնորհիւ ու թագաւորեց մինչեւ 1219: 1187-ին, արդարեւ, Հայ - Լատին գործակցական շրջան մըն էր Հայակիլիկեան քաղաքական կեանքին մէջ:

4) Ծանօթ է իբր կէօֆ Սու, կամ կապոյտ Գետ, Եփրատի մէկ նիւղը:

5) Ծանօթ է իբր Գարա Սու, Սեւ Զուր, որ կը հոսի կեափուր Տաղի եւ Քուրդ Տաղի միջեւ դէպի Ամսիոֆի Լիւնը:

6) Անունը բնագրին մէջ չէ գրեաժ:

3) Պէհա էտ - Տին պատմելով Գերմաններուն խաչակրական արշաւանքին մասին, որուն գլուխն էր Ֆրէտէրիք Պարպարոսսա (Շիկամորուս)՝ կը վկայէ, որ Ղըլըճ Ասլան երեւութական ընդդիմութիւն մը միայն ցոյց տուաւ Գերմաններուն, թէ նոյն իսկ սրտանց համակիր էր անոնց եւ զանոնք իր երկիրներուն մէջէն առաջնորդեց «Իպն Լեւոնի պետութեան մէջ»։ Գերմանները կենթարկւին մեծ նեղութեան եւ զժաւարութեանց եւ հուսկ «Անոնք այս տառապաղին վիճակին մէջ յառաջացան, մինչեւ որ հասան Թարսուս կոչւած քաղաք մը. այն ատեն անոնք հոն կանգ առին զետեղերքին վրա եւ պատրաստեցան անցնիլ (գետը)։ Թագաւորը (Շիկամորուսը, որ սակայն կայսր էր։ — Յ. Ք.) վճռեց լողալով հանդիպակաց կողմը անցնիլ, եւ, թէեւ ջուրը շատ պաղ էր, ան մէջը ցատկեց՝ իր տարած յողնութիւններէն եւ մտատանջութիւններէն արդէն սպառած։ Արդիւնքը այն եղաւ, որ ան հիւանդացաւ եւ հուսկ մեռաւ։ Երբ զգաց իր վիճակին լրջութիւնը, ան իր հեղինակութիւնը յանձնեց իր որդւոյն, որ իրեն կը հետեւէր այդ արշաւանքին։ Իր մահւերէն վերջ, իր ստորագրանքները որոշեցին իր մարմինը մխրճել քացախի մէջ, եւ իր ոսկորները արկղի մը մէջ Երուսաղէմ տանիլ, որպէսզի հոն թաղել կարենան։ Իր տեղը հաստատուեցաւ իր որդին, հակառակ դոյզն ինչ ընդդիմութեան, որովհետեւ իր սպաներէն մեծ մասը կը հակէին ան երէց որդին թագաւորին, որ իր հօրը յաջորդեց իր պետութեան մէջ, սակայն, կրտսեր որդին տեղւոյն վրա գտնուելով, ստացաւ բանակին հրամանատարութիւնը։ Գիտնալով անոնց ենթարկւած յեղաշրջումները եւ սովին ու մահւան կատարած նախճիրները անոնց շարքերուն մէջ թագաւորին մահւերէն վերջ՝ Իպն Լեւոն ետ կեցաւ եւ անոնց չմասնակցեցաւ, նախ, որովհետեւ չէր կրնար ըսել թէ կացութիւնը ինչ զարձաւածք պիտի առնէր, երկրորդ՝ անոնք Ֆրանկներ էին, մինչ ինքը Հայ մը։ Որով ան ինքզինքը փակեց բերդերէն մէկուն մէջ, անոնց ճամբուն վրա չըլլալու համար»։ (էջ 183 - 4)

Պէհա էտ - Տինի վերի վկայութիւնը հետաքրքրական է քանի մը տեսակէտով։ Նախ՝ հոս ներկայացւած Իպն Լեւոնը Լեւոն Բ. Կիլիկիոյ իշխանապետը կամ Ա.-ին թագաւորն է։ Վկայութեան համաձայն, Թարսուս Հայակիլիկիա էր, եւ կըլլայ առաջին հանդրաւարտ յոգնաբեկ Գերմաններուն։ Այս զէպքերը կը կատարւին 1190-ին։

Արար պատմիչին համաձայն, Ղըլըճ Ասլան կընդդիմանայ Շիկամորուսին, մինչ ուրիշներ պատմական տւեալներէ կը հետեւցնեն, որ Ղըլըճ Ասլան Շիկամորուսի դէմ պայքարեցաւ եւ անոր ընդդիմացաւ։ Օրինակ, Օրմանեան իր «Աղգապատում»-ին մէջ (էջ 1488)

որոշ ընդունած է թէ Շիկամորուսի դէմ «Իկոնիոյ սուլտան Գըլըճասլանի զինեալ զինադրութիւն» եղած է: Սակայն, Օրմանեան անդ քանի մը տող վերը Վաղդանէն առնելով կըսէ, թէ Լեւոն «ընդ հարկաւ արար զՂըլճասլան սուլտանն», բան մը որ եթէ չիտակ է, այն ատեն կարելի չէ որ քանի մը տող վերջ «ընդ հարկաւ» եղած Սուլթանը պատերազմի ընդդէմ Լեւոնի դաշնակցած գերման խաչակիրներուն: Ըստ իս, Պէհա էտ - Տին աւելի հաւանական է ժամանակակից ըլլալով, մանաւանդ կը համաձայնի Վարդանի հետ ալ: Ուստի կեդրակացնեմ որ Լեւոն կրցած էր Ղըլըճ Ասլանը եւ իրեն համախոհ վաչկատուն Թուրքմէնները կերպով մը ստիպել ճանչնալ իր հեղինակութիւնը որոշ սահմաններու մէջ, թէեւ չեմ կարծեր, որ Ղըլըճ Ասլանը Լեւոնին «ընդ հարկաւ» եղած ըլլայ: Որոշ է նաեւ որ Պէհա էտ - Տին Լեւոնը աւելի վստահելի կը գտնէ Ղըլըճ Ասլանէն: Նոյն իսկ իր ըսելու ձեւը կասկածիլ կուտայ որ Արաբներուն համար դոնէ իր ժամանակ Հայ ըլլալը Թրանկ ըլլալէն աւելի նախընտրելի եւ յարգելի էր, եւ երկուքին մէջ՝ հակառակ նոյն կրօնքին տարբեր հատկանքներէն ըլլալուն՝ տարբերութիւնը Արաբներուն համար նշանակելի էր:

Դարձեալ, հակառակ Օրմանեանի վերլուծման, կերեւայ թէ՛ դոնէ Պէհա էտ - Տինի վիկայութեանց համաձայն՝ Լեւոն լիասիրտ եւ կոյր զկոյրեան ներմամբ չէ որ կը մասնակցի նորահաս խաչակիրներուն: Հայ պատմիչներն ալ միայն կը յիշեն Լեւոնէն Կայսեր (Շիկամորուս) զրկած զանազան պատերազմութեանց մասին, մինչ Լեւոն ոչ մէկ կերպով կաճապարէր անոր ներկայանալ: Ներսէս Լամբրոնացին, որ Լեւոնի դեսպանութեանց մէկուն զրուխն էր, Մարաշի մօտ Թուրքմէն աւաղակներէ կողոպտեցաւ, սակայն ուրիշ դեսպանութիւններ վերջապէս ներկայացան Կայսեր, որ ոչ թէ Լեւոնին, այլ Գրիգոր Դ. Տղայ Կաթողիկոսին գրեց Հայոց Թագաւորութիւն խոտանալով, հաւանարար, զոյ՞լ Լեւոնը վերջնականապէս իրեն շահելու համար:

Կայսեր մահը Պէհա էտ - Տինի պատմածին պէս չի պատմւիր այլուր: Օրինակ, Ժադ Տը Վիզրի խաչակրաց ժամանակաշրջանը կը վիկայէ, թէ Սելեւկիայէն անցնող Կալիկադնոս գետին մէջ կը խեղդէր, Չամչեան կաւելցնէ որ «(Կայսրը) ծերութեամբն ոչ կարաց ընդդէմ կեալ յորձանացն, եւ հեղձաւ»:

Կայսեր մահունէն վերջ ալ Պէհա էտ - Տին կը շարունակէ Լեւոնի զոյ՞լ վերաբերմունքը պատմել հանդէպ կայսրորդուին. նոյն իսկ հրապարակէն լոյսորոփին կը քաշի եւ հայ բերդի մը մէջ ձեռնապահ

առանձնութիւն մը կը պահէ, մինչեւ որ վստահ չեղաւ իրադարձութեանց հաւանական ելքին: Սաչակիր պատմիչները գլխովին կը տարբերին արար պատմիչէն: Վերջինս կրնայ ըլլալ որ Ֆրանկներու դէմ իր հակակրօթենէն մղեալ ջանայ նոյն իսկ Հայերը Ֆրանկներուն ընդդէմ ցոյց տալ:

4) Յաջորդ գլուխը, ըստ իս, Պէհա էտ - Տինի վկայութեանց Հայոց մասին եղածներուն կարեւորագոյնն է: Գլուխ ՀԱ. : «Հայոց Կաթողիկոսէն ստացած նամակի մը պարունակութիւնը»:

«Նոյն ատեն Սուլդանը ստացած էր նամակ մը Կաթողիկոսէն, այսինքն Հայոց գլխաւորէն, որ տէրն էր Գալաթէի - Ռումի (Հոռմ-կլայ)՝ Նփրատի գետեղերքին բերդ մը: Հետեւեալը թարգմանութիւնն է նամակին: «Ամենայարգալից լաւագոյն ցանկութիւններով Կաթողիկոսը կը շնորհէ հետեւեալ մանրամասնութիւնները իբր ծանօթութիւն մեր տիրոջ եւ իշխանին, քաջակորով Սուլդանին, որ միացուցած է հաւատացեալները, որ վեր կը բռնէ արդարութեան եւ ողորմասիրութեան դրօշը, որ աշխարհի բարգաւաճումն (Սալահ) եւ հաւատքն (էտ - Տին) է, Սուլդան իսլամաց եւ մուսլիմանաց (ուղդափառից), տար Աստուած երկար բարգաւաճում իրեն, մեծացնէ իր փառքը, պահպանէ իր կեանքը, ընդմիշտ հաստատէ զինքը բարեւախտութեան մէջ եւ հասցնէ զինքը իր բոլոր ցանկութեանց սահմանը: Ես կը դրեմ իմ մասին Գերմաններու թագաւորին եւ այն բաներուն մասին, որ իր երեւնալէն ի վեր կատարած է: Երբ ան իր պետութիւնը թողուց, բռնադատեց Հունկարիայէն անցնիլ եւ ստիպեց անոնց թագաւորը ճանչնալ իր դերագոյնութիւնը: Անկէ բռնութեամբ խեց յարմար տեսածին չափ մարդ եւ դրամ, յետոյ մտաւ Յոյներու գլխաւորին երկիրը, առաւ եւ կողոպտեց անոր քաղաքներէն մէկ քանին, եւ բնակիչները վտարելէ ետք, հոն հաստատեց ինքզինքը: Ան ստիպեց Յունաց թագաւորը (Իսահակ Անկելոս) դալ եւ իրեն հնազանդել: Թագաւորին որդին եւ եղբայրները պատանդ առաւ, ինչպէս նաեւ իշխանին ամենամտերիմ բարեկամներէն քառասուն հոգի: Ան անկէ առաւ նաեւ յիսուն կենդինար ոսկի եւ նոյնքան մըն ալ արծաթ, ինչպէս նաեւ մետաքսեղէն՝ ահագին արժէքով: Ան զրաւեց անոր բոլոր նաւերը իր բանակը փոխադրելու համար ծովեղերքէն (Հելլեսպոնտոսի), բերելով պատանդները իրեն հետ եւ պահելով զանոնք մինչեւ որ Ղըլըճ Ասլանի երկիրը մտաւ: Ան շարունակեց իր յառաջխաղացումը, եւ երեք օր Առաւմ թիւրքմէնները իրեն հետ պահեցին բարեկամական յարաբերութիւն՝ իրեն հայթայթելով ոչխար, հորթ, ձի եւ ուրիշ կարիքներ: Յետոյ անոնք առիթ գտան անոր վրան յար-

ճակելու, եւ զօրքերը ամէն կողմէն եկան եւ միացուցին իրենց ուժերը, այն ատեն անոնք ինկան թագաւորին (կայսեր) վրա եւ երեք օր անոր յառաջխաղացման առկախեցան: Երբ ան Իկոնիոյ (Գոնիա) մօտեցաւ, Ղըլըճ Ասլանի որդի Քոթալ էտ - Տին, հաւաքեց իր ուժերը եւ անոր դէմ յառաջացաւ: Մեծ պատերազմ մը տեղի ունեցաւ, որուն մէջ թագաւորը՝ իշխանը (Քոթալ էտ - Տին) գերի բռնեց եւ բոլորովին փախստեան մատնեց Իկոնիոյ բանակը: Յետոյ յառաջացաւ, մինչեւ որ քաղաքը տեսաւ: Միւսլիմանները մեծ թիւով դուրս եկան իրեն դիմադրելու համար, սակայն ան զանոնք ետ մղեց եւ ուժով քաղաք մտաւ, ուր մեծ թիւով Միւսլիմաններ եւ Պարսիկներ ջարդեց՝ հոն մնալով հինգ օր: Ղըլըճ Ասլան խաղաղութիւն խնդրեց, որ թագաւորը շնորհեց եւ անկէ ստացաւ քսան պատանդներ երկրին ազնւականներէն: Երբ վերստին ճամբայ ելաւ, ան հետեւեցաւ Ղըլըճ Ասլանի խորհուրդին եւ Թարսուս էլ - Միսիսա (Մսիս, հին Մոփսեսթիա) ի ճամբան բռնել տաւ. սակայն, այդ երկիրը մտնելէ առաջ պատգամաւոր մը զրկեց Լեւոն Բ.-ի, իրմէ առաջ նամակով մը յայտարարելով իր ով ըլլալը եւ ինչ ընել ուզելը եւ նոյն ատեն հաշւետութիւն մը տաւ իր ճամբուն վրա դէպի հոն պատահած բաներուն մասին՝ ծանուցանելով, որ վճռած է իրենց երկիրներուն մէջէն անցնիլ, եթէ ոչ իրր բարեկամ, ապա իրր թշնամի: Ասիկա առիթ տաւ որ Հեթումը, մէմլուք (հպատակ, ծառայ) անցքը թոյլատուող հրահանգներով, որ թագաւորէն պահանջած էր, անոր զրկել: Այս պաշտօնեան՝ ընկերացւած քանի մը բարձրաստիճան անձերու հետ՝ կը կրէր թագաւորին նամակին պատասխանը: Ըստ իրենց տրւած հրահանգներուն, անոնք պիտի ջանային համոզել թագաւորը, որ ետ դառնայ Ղըլըճ Ասլանի երկիրը:

Երբ անոնք մեծ թագաւորէն ընդունեցան եւ անոր ներկայութեան բերեցան, պատասխանը անոր ձեռքը յանձնեցին՝ նոյն ատեն իրեն ծանուցանելով, որ իրենց գեսպանութեան գլխաւոր նպատակը զինքը համոզելն է, որ վերադառնան: Անդ թագաւորը ի մի հաւաքեց բոլոր իր զօրքերը եւ զիրք բռնեց գետեղերքին: Ուտելէ եւ պառկելէ վերջ, ան ցանկացաւ զով ջուրի մէջ լողանք առնել, ինչ որ ըրաւ: Սակայն, Աստուծոյ կարգադրութեամբ, երբ ջուրէն դուրս ելաւ, լուրջ հիւանդութենէ մը բռնեցաւ, որուն պատճառն էր իր լողանքին պաղութիւնը, եւ, քանի մը օրւան տկարութենէ վերջ, մեռաւ: Իսկ Լեւոն ճամբայ ելած էր թագաւորին այցելելու, երբ ան հանդիպեցաւ իր պատգամաւորներուն, որոնք դէպքին (թագաւորին մահուան) պատահելէն անմիջապէս վերջ ուղղակի թողուցած

էին (գերման) բանակատեղը: Երբ իմացաւ թէ ինչ պատահած է, ինքզինքը նետեց իր բերդերէն մէկուն մէջ եւ պարխապներուն մէջ առանձնացաւ: Թագաւորին որդին իր հօր կողմէն իրեն ժառանգ անւանած էր, երբ ան նախ պատրաստեցաւ այս երկիրները արշաւել, եւ, հակառակ կարգ մը դժարութեանց որոնք իր գէմ ելան, կրցաւ ինքզինքը հաստատել: Երբ ան իմացաւ Իպն Լեւոնի ղեկավարներուն փախուստը, անոնց ետեւէն ղրկեց եւ ետ բերաւ: Այն ատեն անոնց այսպէս ըսաւ. «Իմ հայրս ծեր մարդ մըն էր, եւ ոչ մէկ բան կըրնար զինքը ստիպել այս երկիրը գալ, բացի Երուսաղէմ ուխտադնացութիւն կատարելը: Ես եմ տէրը, որ այնքան տառապած եմ այս ճանապարհորդութեան ատեն: Որով, եթէ Իպն Լեւոն ինծի չհնազանդի, ես իր երկիրները պիտի արշաւեմ»: Ասոր վրա Իպն Լեւոն տեսաւ թէ ստիպւած պիտի ըլլայ տեղի տալ եւ Թագաւորին այցելել անձամբ, որովհետեւ ան կը գտնէր ահագին բանակի մը զլուսը եւ վերջերս անոնց տողանցք ընել աւած էր եւ տեսած էր թէ կային 42,000 հեծեալ, զինւած ամէն տեսակ զէնքերով եւ, անհաշիւ թիւ մը հետեւակ զինուորներու: Տարբեր – տարբեր ազգերէ բաղկացած ամբողջ մըն էր եւ երեւոյթով օտարոտի. անոնք իրենց պարտականութեանց կատարման մէջ խիստ էին, եւ խտտադոյն կարգապահութեան տակ կը պահէին: Որ եւ է մէկը որ ինքզինքը անպատւած էր, ոչխարի նման կը մորթէր: Իրենց գլխաւորներէն մին ծառայի մը հանգէպ գէշ վարւած էր զայն անողորմաբար ձեծելով, եւ քահանաներու ժողով մը գումարեցաւ զայն դատելու համար: Ուճիր մըն էր մահաւոր պատժելի, եւ ան համաձայնութեամբ դատաւարտեցաւ իր դատաւորներէն: Մարդոց մեծ խումբ մը զիմեց թագաւորին անոր համար միջամտելու, սակայն իշխանը անդդուելի էր, եւ գլխաւորը վճարեց մահան տուրքը: Այս մարդիկը ինքզինքնուն կը ղրկէին ամէն հաճոյք: Եթէ անոնցմէ մին որ եւ է հաճոյք վայել, իր ընկերները կը խուսափին իրմէ եւ զինքը կը պախարակեն: Այս ցաւերը կը կրեն Սուրբ Քաղաքին վիճակին համար: Ես հաւաստի կերպով տեղեկացած եմ որ իրենցմէ ոմանք երկար ժամանակի համար երգւած էին հագուստ չկրել իրենց վրա, եւ հագւած էին միայն իրենց զրահները (չգլխաշապիկ) . ասիկա սակայն արգիլեցաւ իրենց առաջնորդներէն: Համբերութիւնը որով անոնք կը տանին տառապանք, նեղութիւն եւ հոգնութիւն կը հասցնեն զամանակի չափի: Քու խոնարհ ծառադ քեզի կը ղրկէ գէպքերու վիճակին այս համարաւորութիւնը: Երբ որ եւ է նորութիւն պատահի, Աստուծոյ կամօք, ան (Կաթողիկոսը) քեզի պիտի ղրկէ տեղեկու-

թիւն այդ մասին: Ասիկա Կաթողիկոսին նամակն է: Այս բառը կը նշանակէ երէց: Այս նամակին գրողին անունն էր Պար Գիրգոր Պին Պաղիլ»: (185 - 9)

Վերի վկայութիւնը որ գրեթէ յանկարծակի կը բերէ զիս, Հայոց Կաթողիկոսը կը ներկայացնէ իբր ստորագրած լրտես մը Սալատին: Այս տպւորութիւնը որ մեր արդի հասկացողութեամբ ընդվզեցուցիչ կերեւայ, ունի սակայն մեղմացուցիչ, նոյն իսկ արդարացուցիչ պատճառներ: Նախ՝ որ Հռովմէկան Հայակիլիկիոյ պետութեան իրաւասութեան սահմաններէն դուրս էր. աւելի ենթակայ մահմետական աղղեցութեանց եւ այդ պատճառաւ հաւանական է որ ատենուան Կաթողիկոսը Գրիգոր Դ. Տղայ ստիպւած ըլլայ մահմետական իշխանութեանց, որոնց վրա տիրապետող էր Սալատին, համակիր եւ օժանդակ ձեւանալ: Ասկէ զատ, մեր մատենագրութեան մէջ Գրիգոր Տղայ ամբաստանւած է արծաթասիրութեամբ՝ հետեւելով Միխայէլ Աստուրի վկայութեանց: Միխայէլ անձամբ ճանչցած է Գրիգոր Տղան եւ կը հաստատէ որ նոյն իսկ զայն խրատած է զկեղտ անուն արծաթասիրութեան վերցնել:

Ես չեմ կասկածիր նամակին ստուգութեան վրա, որ կերեւայ թէ աղբիւր ծառայած է Պէհա էտ - Տինի հոս տրւած թիւ 3 հատուածին մէջի ծանօթութեանց: Անշուշտ, արար պատմիչը կրնայ մանր փոփոխութիւններ մտցուցած ըլլալ բնագրին մէջ: Ստորագրութեան Պար Գիրգոր Պին Պաղիլ կը նշանակէ Վասիլի որդի Գրիգոր, այսինքն Հայոց Գրիգոր Դ. Կաթողիկոսը՝ Տղայ անւանեալ, որ որդին էր Վասիլի՝ եղբայրը Կաթողիկոս Գրիգոր Պահլաւունի: Պէհա էտ - Տինի անգլիերէն թարգմանիչը Sir Walter Besant, M. A. Պար Գրիգոր Պէն Պասիլը սխալմամբ կը նոյնացնէ Անուոյ եպիսկոպոս եւ Հայոց Կաթողիկոս Բարսեղ Ա. Անեցիի հետ, որ քրոջ որդին էր Գրիգոր Վկայասէրի եւ յաջորդեց անոր: Թարգմանիչը նոյնպէս Կաթողիկոսութեան թւական կը դնէ 1180 - 1193, ըստ երեւոյթին առանց որ եւ է տեւալի: Բարսեղ զահակալեց 1105 - 1113: Գրիգոր Դ. Տղան է որ զահակալեց Սալատինի ժամանակ 1173 - 1193:

Գրիգոր Տղայ Սալատինի կը տեղեկագրէ Գերմաններուն եւ իրենց կայսեր կատարած բռնական գործերը Հունդարիոյ եւ Բիւզանտիոնի մէջ, տալով նաեւ առնւած կողոպուտին մանրամասնութիւնները: Օտար պատմիչներու մօտ, սակայն, կը վկայէ եւ կրնողուն, որ Հունդարիոյ Պէլա թագաւորը սիրով ընդունեց եւ ճամբայ տաւ Շիկամօրուսի ու իր խաչակիրներուն: Օտարները կընդունին, որ Շիկամօրուս եւ Բիւզանտացիք կուեցան, եւ Շիկամօրուսի յաղ-

Թութեամբ Յոյները ստիպեցան քսան եւ չորս պատանդներ տալ. սակայն, այս ամենը գլխովին կը տարբերի՝ Գրիգոր Տղայի վկայութիւններէն :

Գրիգոր Տղայ կը պատմէ խաչակրաց եւ մահմետականներու կըռօններուն մասին աւելի հասկանալի մանրամասնութեամբ մը, քան ինչ որ կը գտնենք այլուր : Գերմաններուն առաջին անգամ Հայակիլիկիոյ սահմաններուն մերձեցալը կը կատարւի Տարսոնի եւ Միսիսի մէջ, որոնք Հայակիլիկիոյ պետական սահմաններուն վրա կը կենային :

Նամակը կը յիշէ Հեթում ծառան, որ Լեւոնէն առ Շիկամորուս կը ղրկւի իբր պատւիրակ : Հեթումի իբր պատւիրակ ղրկւիլը հետաքրքրական է, որովհետեւ յիշեալը նոյն իսկ Լամբրոնացի Հեթումն է, որուն յարաբերութիւնները շատ լաւ չէին Հայակիլիկիոյ թագաւորին հետ : Տղայի նամակն ալ որոշ ցոյց կուտայ Լեւոնի սկզբնական ցանկութիւնը Շիկամորուսի անօթի ջոխիւնները Հայակիլիկիոյ սահմաններէն հեռու պահել, որովհետեւ խաչակիրներէն օգուտ մը ակնկալելու զազաւարը մթաղնած ու աղօտած էր, եւ, անշուշտ, Լեւոնի պէս հեռատես եւ եռանդուն ինքնակալ մը անտարակոյս համոզած էր, թէ լաւագոյն պայմաններու տակ խաչակիրները Կիլիկիոյ Հայութեան վրա քաղաքական պատուհաս մը ըլլալէ աւելի կըրնային տնտեսական անտանելի բեռ մը ըլլալ : Հայերը այնքան քիչ կը վստահէին գերման խաչակիրներուն, որ Շիկամորուսի խեղճամահ ըլլալէն անմիջապէս վերջ դադարողը կը փախչին բանակատեղիէն եւ Լեւոնի հանդիպելով կը պատմեն անցուղարձերը : Լեւոն ինքն ալ վախցած, անմիջապէս իր ամբողջութիւններէն մէկուն մէջ կամբանայ ու կառանձնանայ :

Ասդին գերման խաչակրաց բանակին մէջ անհանգստութիւն մը ծայր կուտայ, մինչեւ որ կայսեր որդին գահը կը ժառանգէ, կացութիւնը իր ձեռքը կառնէ եւ իր հօր Լեւոնի պատւիրակներուն տւած խոստումները վերստին կը հաստատէ իր խոստումներով, եւ նոյն իսկ կը սպառնայ Լեւոնի երկիրները անոյառակել, անոր պետութեան վրա արշաւել :

Գրիգոր Տղայի նամակէն կարելի է հետեւցնել, որ Լեւոն աւելի տեղի տաւ, քան թէ իրեն տրւած խոստումներէն չլացաւ : Կաթողիկոսին նամակը կը ջանայ գերման բանակը ահարկու ներկայացնել, գոցէ մտադիր ըլլալով Սալատինի բարկութիւնը մեղմացնել. որովհետեւ որոշ էր, որ Լեւոնի Գերմաններուն անդի տալուն վրա, Սա-

լատին դուցէ ոխ պահէր Լեւոնի դէմ, յարմար առթիւ Հայոց դարձնելով իր ուշադրութիւնը:

Նամակին վերջին մասը կրնայ նոյն իսկ մեզի ենթադրել տալ, որ Տղայն Լեւոնի հետ համաձայնութեամբ կը թղթակցէր Սալատինի հետ, մինչ Լեւոն ինքը Լատիններուն հետ կերպով մը համաձայնութեան դալ կաշխատէր, այսպէս ցանկալով կարելի եղածին չափ Հայակիլիկեան պետութիւնը փոթորիկէ անվթար պահել:

Յաւալի է, որ մեզի կը պակսին ուրիշ նամակներ, որովհետեւ եղած են ուրիշներ ալ, ինչպէս որ Կաթողիկոսն իսկ իր նամակին վերջը կը խոստանայ:

1190-ին կը կատարւին այս դէպքերը: Պէհա էտ - Տին վերի նամակին յաջորդող զլիսուն սկիզբը կուէլցնէ, որ «Երբ Սուլթանը հաստատ կերպով խմացաւ թէ Գերմաններուն թաղաւորը Իպն Լեւոնի երկիրը մտած է եւ կը յառաջանայ Մոսլեմ երկիրներու վրա», (էջ 189) անմիջապէս գիտադրութիւն կազմակերպեց: Ասիկա կը հաստատէ, որ կայսրորդին Լեւոնի հետ արդէն համաձայնած էր եւ Հայակիլիկիոյ սահմաններուն մէջ մտած:

5) Պէհա էտ - Տին ՀԳ. գլուխով կուտայ դարձեալ արժէքաւոր վկայութիւններ: Շարունակելով կայսրորդւոյն մասին խօսիլ՝ ան կըսէ.

« Թաղաւորին որդին իր հօր տեղ անցած էր, սակայն, ան վարակած էր լուրջ հիւանդութեամբ մը, որ զինքը ստիպեց կանգ առնել Իպն Լեւոնի երկրին մէջ: Ան իր մօտ պահեց 25 ազնւականներ եւ 40 տաճարականներ, բանակին մնացեալը յառաջ ղրկելով գրաւելու համար դէպի Անտիոք տանող ճանապարհը: Իր բանակը բաղմաթիւ ըլլալով՝ ան դանոնք բաժանեց երեք զօրաբաժիններու: Առաջինը բարձրաստիճան կոմսի մը հրամանին ներքեւ կը յառաջանար Պաղրասի բերդին մօտէն, երբ այդ տեղին բերդապահները, թէեւ հազիւ քանի մը մարդ, յաջողեցան զերեվարել իր զօրքերէն 200 հոգի բռնութեամբ եւ դարանով: Այն ատեն անոնք լուր ղրկեցին, որ թշնամին շատ ուժասպառ եղած է, թէ անոնք կը տառապէին հիւանդութենէ, թէ ունէին քիչ թիւով ձիեր եւ բռնատար զրաստներ, եւ թէ իրենց պահեստն ու պաշարը զրեթէ ամբողջութեամբ սպառած է: Սիւրբիոյ տարրեր քաղաքներուն մէջ հաստատուած Սուլթանին տեղակալները իրազեկ էին իրերու այս կացութեանը եւ զօրք ղրկեցին զիտնալու համար թէ թշնամին ինչ կընէր: Այս մարդիկը հանդիպեցան (Գերմաններու) մեծ խումբի մը, որ թո-

ղուցած էր իր բանակատեղին ձիերու համար դարման դոնեղու նը-
պատակաւ. անոնք (Մահմետականները) կորովի կերպով անոնց վը-
րայ յարձակեցան, պատճառելով անոնց աւելի քան 500 կորուստ՝
սպանեալ կամ դերի: Ատիկա, ամէն պարագայի տակ, մեղի ծա-
նուցւածն էր մեր թղթակիցներուն կողմէն իրենց նամակներուն մէջ:
Երկրորդ պատգամաւոր մը եկաւ Կաթուղիկոսէն եւ ընդունեցաւ
Սուլթանէն. այս տեսակցութեան մէջ, ուր ինքս ներկայ էի, ան մե-
ղի տեղեկացուց, որ թէեւ Գերմանները բազմաթիւ էին, այլ սակայն
չառ տկար վիճակի մէջ, որովհետեւ անոնք հազիւ թէ ձի կամ պա-
շար ունէին, եւ իրենց բանակասարքին գլխաւոր մասը էջերով կը
փոխադրէր: Ես դիրք գրաւեցի, ըսաւ ան, կամուրջի մը վրա, ուր-
կէ անոնք պիտի անցնէին, զանոնք լաւ մը տեսնելու համար, եւ տե-
սայ մեծ քիւով մարդոց անցքը, գրեթէ ամբողջը անգրահ եւ աննի-
զակ: Ես հարցուցի ասոր պատճառը, եւ անոնք պատասխանեցին.
«Մենք քանի մը օր վատառողջ դաշտի մը մէջ անցուցինք, մեր պա-
շարը մեր փայտին նման սպառած էր, եւ մենք ստիպեցանք վառել
մեր սարքաւածքին մեծագոյն մասը: Մեծ կորուստներ ունեցանք նաեւ
մահաւար: Մենք ստիպեցանք մեր ձիերը սպաննելով ուտել, եւ այ-
րել մեր նիզակներն ու պահեստները փայտի նազուքեան պատճա-
ռաւ»: Կոմսը, որ կը հրամայէր անոնց յառաջապահներուն, մեռաւ
երբ անոնք Անտիօք հասան: Մենք իմացանք որ Իսկոն, իմանա-
լով բանակին յոգնած վիճակին մասին՝ առկէ առաւելութիւն մը չա-
հելու ակնկալութիւնով մը լեցւած էր, եւ, զիտնալով, որ թազաւո-
րը հիւանդ էր եւ իր հետ պահած էր փոքրաթիւ մարդիկ, ան (Լե-
ւոն) որոշեց զայն (կայսրորդին) կողոպտել իր գանձերէն: Անտիօքի
իշխանն ալ, մեղի ըսեցաւ, իմանալով ասիկա՝ յառաջ դնաց գիմա-
ւորելու Գերմաններու թազաւորը եւ զայն քաղաք բերելու՝ նպա-
տակ ունենալով նոյն այս գանձերը իւրացնել, եթէ պատահի որ
թազաւորը իր քաղաքին մէջ մեռնի»: (էջ 191 - 2)

Պէհա էտ - Տինի այս վկայութիւնը դարձեալ Լեւոնը անկամա-
կից օգնող ցոյց կուտայ գերման խաչակիրներուն: Վերստին կը յի-
շէ Գրիգոր Տղայէ եկող տեղեկատուի մը մասին, որ իր լրտեսու-
թեան արդիւնքը Սուլթանին կը պատմէ Պէհա էտ - Տինի ներկայու-
թեամբ իսկ՝ տարակոյս չթողնելով Գրիգոր Տղայի Սալատինի համար
լրտեսութիւն ընելուն մասին: Լեւոն կը ներկայացուի նոյն իսկ
կայսրորդուին տկարութենէն իբր օգտուիլ ուզող: Ասոնք բոլորը կու
գան գլխովին հակասելու ցարդ մեղի աւանդւած պատմական տեսո-
կէտներուն: Անշուշտ, նպատակս չէ քննական ուսումնասիրութեամբ

մը ճշգուծներ ընել հոս, այլ կը բաւականանամ միայն ներկայացնելով այս նոր վկայութիւնները:

Պէհա էտ - Տին որ աւանատես մանրամասնութեամբ մը կը պատմէ Սալատինի գործն ու կեանքը, եւ իր պատմութիւնը կը հասցնէ մինչեւ անոր մահը, չի յիշեր որ Սալատին իր մահէնէ քիչ առաջ մտադիր էր Կիլիկեան Հայաստանը պատժել հոն արշաւելով եւ ասպատակելով: Չեմ դիտեր թէ ո՛ւրիշ ներշնչեալ Օրմանեան կեդրակացիէ իր «Ազգապատում»-ին մէջ. «Լատին թագաւորներ Սալահատինի հետ հաշտութեան պայմաններ կնքելով եւ ձեռնընին մնացած հողերը ապահովելով ետ դարձան Եւրոպա, առանց Կիլիկիոյ Հայերուն համար նպաստաւոր պայման մըն ալ աւելցնելու, որով Սալահատին աղատօրէն կրցաւ Հայոց դէմ դարձնել իւր թշնամութիւնները, եւ թերեւս ազէտներ ալ պատճառէր, եթէ 1193 փետրարին մեռնելովը՝ Կիլիկիոյ վրայէն երկիւղալի վտանգը չփարատէր»: (էջ 1491): Օրմանեան իբր աղբիւր նշանակած է «Սիւսան»-ը (էջ 451):

Սալատին հիւանդացաւ Սէֆէր ամսուն 16-ին, Հիճրէթի 589-ին, որ մեր 1193 փետր. 21-ը կընէ, եւ 12 օր վերջ, Սէֆէր ամսոյ 27-ին, այսինքն մեր մարտ ամսոյն 4-ին մեռաւ: Սուլթանը Անդլիոյ Ռիչարտ Առիւծասիրտին հետ խաղաղութիւն կնքեց 1192 Շապան ամսոյն 22-ին, որ կընէ Սեպտ. 2 մեր հաշիւով: Արդ՝ Սալատին ուրախ եղաւ դաշնադրով համաձայնիլ, որովհետեւ, Պէհա էտ - Տինի վկայութեամբ իսկ, մահմետական ուժերը այլեւս ձանձրացած անվերջ պատերազմներէն, կընդգլցէին Սուլթանին հրամաններուն հպատակելով պատերազմիէ: Եւ Ֆալի առջեւ մահմետական ուժերը մերժած էին յարձակիլ տրւած հրամանին հետեւելով: Պէհա էտ - Տին կը գրէ. «Սուլթանը ցանկալի գտաւ խաղաղութիւն ընել, որովհետեւ իր զօրքերը չառ տառապած էին, եւ բոլոր իրենց ինչքը սպառած էր, ան դիտէր նաեւ որ անոնք չառ անհամբեր էին տուն վերադառնալ, եւ չմոռցաւ Եւֆրատի առջեւ անոնց դժկամակութիւնը, երբ ան անոնց հրամայեց յարձակելու համար յառաջանալ, եւ անոնք մերժեցին շարժիլ»: (էջ 383): Եւ ասիկա Սուլթանը մտահոգող բաներէն մին էր միայն: Ուրեմն, առնւադն տղայական է հետեւցնել, որ Սալատին յանդգներ Հայակիլիկիոյ վրա յարձակելու նման դժւարին գործի մը ձեռնարկել, տասնորդւած, բարոյալքւած, անհնազանդ բանակով մը եւ գրեթէ սպառած պետական գանձով մը. ասիէ զատ, ան անգամ մը փորձած էր Ռուբէնի ատեն Հայակիլիկիա մտնել, բայց չէր յաջողած որ եւ է չօջափելի արդիւնք մը ստանալ, եւ մեկնած էր: Արդ՝ Սալատինի վերադրել Հայակիլիկիոյ վրա ծրագրւած արշաւանք մը

Ռիչարտի հետ ղինքը ուժասպառ ըրած մարտնչումներէն վերջ՝ ոչ միայն սլաոմական տւեալներով չէ կարելի ընդունիլ, այլ նոյն իսկ իրականութեան բոլոր արժէքներուն հետեւութեանց հանդէպ մեղանչում մըն է :

Թէ Լատիններուն, աւելի ճիշդ է ըսել Ռիչարտի, հետ Սալատինի դաշնադիրը չունէր Հայոց համար որ եւ է կէտ պարզապէս անոր համար, որ ատոր տեղիք չկար, եւ Պէհա էտ - Տինէն կարելի է հետեւցնել, որ Սալատինի համար Հայերը թշնամի չէին եւ ոչ ալ Լատիններուն կամ Գերմաններուն դաշնակից համակիրներ, ընդհակառակը, կամակոր օգնողներ կը նկատէին :

Պէհա էտ - Տին կը վկայէ, որ Հայոց նման Վրացիներն ալ Սալատինէ թշնամի չէին նկատէր, որոնցմէ պատերազմ մըն ալ եկած էր, Սուլդանէն Երուսաղէմի մէջ իրենց համար թոյլտուութիւններ խնդրելու նպատակաւ : Ս. Յակոբեանց միաբանութեան տրւած հրովարտակ մը Սալատինը կը ներկայացնէ իբր Հայոց սլաշտպան : Ուրեմն, մենք կրնանք անհիմն նկատել Սալատինի վերադրւած Հայոց հանդէպ թշնամութիւնները եւ մանաւանդ անոր իբր թէ Հայակիկիկիոյ վրա ծըրադրեալ արշաւանք մը : Արար պատմիչը կը վկայէ, որ Սուլդանը իրաւիքն, Պաղտատէն պատերազմներ կընդունի, իր բանակը կը ցրէ եւ նոյն իսկ կը մտադրէ Մէքքէ ուխտի երթալ : Կայցելէ Սիւրիոյ զանազան վայրերը, նաեւ Դամասկոս, եւ կը վերադառնայ հոն, ուր ալ կը մեռնի :

Վերջապէս, նոյն իսկ մեր Հայակիկիկիան սլաոմութիւնը, հաւատակ որ ամենաշատ ուսումնասիրւածն է մեր մէջ եւ ամենաճոխը հում նիւթերով, կարիք ունի լուրջ վերաքննութեամբ վերստին զրեւելու :

